

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської мови
та перекладу
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДНИКІВ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ АКсіОНОМЕНІВ

Один із найпоширеніших принципів оброблення лексичної семантики в сучасній мовознавчій науці полягає в співвіднесенні «слова через понятійну одиницю з предметом об'єктивної дійсності» [3, с. 51]. Системний підхід у вивченні лексичної семантики спирається на гіпотезу про те, що кожне поняття перебуває в певному відношенні з усіма іншими, які в сукупності утворюють певну єдність і цілісність [7, с. 178–254]. У системному підході здійснюється дослідження способів вираження лексичного значення слова як складної та складової частини семантичної системи мови, беруться до уваги типи зв'язків і відношень між лексичними одиницями мови. У семантиці будь-якої природної мови, у її системній організації й мовленнєвих реалізаціях утілені ціннісні поняття етнолінгвокультурної спільноти, до яких, зокрема, належать українські аксіономени¹. У зв'язку із цим необхідність вирішення питання про характер співвідношень аксіономенів різного ступеня полісемії, які своїми лексичними значеннями відображають сприйняття людиною ціннісних категорій буття, зумовлює актуальність заявленої проблематики.

У низці статей, присвячених аналізу лексико-семантичних угруповань аксіономенів [5; 6], викладені результати наукового дослідження слів із найвищим, середнім ступенем полісемії та моносемічних лексем, які кваліфікуються як ціннісно зумовлені реєстрові одиниці лексикографічних джерел тлумачного характеру. Тому представлення складників лексичного значення українських аксіономенів в аспекті синхронійної передачі смислової структури їхніх словникових тлумачень видається доцільним.

Мета дослідження полягає в термінологічному обґрунтуванні складових частин семантичної структури українських аксіономенів. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити термін «генералізована сема»; 2) розкрити сутність генералізованих сем за типами їхньої функціональності та структурними різновидами; 3) установити різницю між генералізованою семою й семантичною ознакою.

Аналізуючи лексичні значення аксіономенів, зазначимо, що за матрицею їхня змістовність може бути представлена достатньо повно (див. табл. 1). Порівняно з тлумачним словником [8] матриця як фрагмент лексичної системи мови формально простіше відображає її семантику, взаємне відношення плану змісту й плану вираження аксіономенів, а топографічний спосіб розміщення в ній заповнених клітин практично замінює словесне вираження тлумачної частини лексичного значення. Ця модель фіксує семантичні зв'язки між словами на позначення цінностей у вигляді стовпчиків і рядків однакової довжини, де плюсом (+) позначається співвідношення аксіономенів та їхніх сем.

Лексичне значення слова реалізує поняття засобами мовної системи, що супроводжується додатковою характеристикою, яка відображає супутні уявлення щодо поняття, котрі референціюють емоційне й стилістичне забарвлення слова й виявляються в його тлумаченні [1, с. 69]. Однак мовні особливості не завжди наявні на поверхні, їхнє виявлення можливе лише внаслідок поглибленого аналізу внутрішньої будови лексико-семантичних угруповань. Отже, вивчення семантики ціннісно зумовленої лексики сучасної української мови передбачає ширше розуміння загальновідомого поняття лексичного значення слова як стисло, сконцентрованого знання про предмет номінації [4, с. 16]. У лексикографічних дослідженнях слово розглядається як одне ціле, у сукупності всіх його форм і значень, як лексема – основна одиниця лексичного рівня мови [2, с. 325, 329]. Оскільки лексема виступає зовнішнім відображенням слова, то його внутрішній бік представлений семемою, яка є найменшою одиницею лексико-семантичного ярусу й рівнозначна окремому значенню слова.

На позначення компонентів змісту семеми використовуються різноманітні терміни: *маркер* (Дж. Катц, Дж. Фодор), *фігура* (Л. Ельмслев), *диференційна ознака* (І. Арнольд), *семантичний множник* (Л. Васильєв, О. Жолковський), *семантична ознака* (Г. Уфимцева), *семантичний примітив* (Г. Вежбицька) та інші. Отже, відповідно до фактичного матеріалу нашого дослідження, вважаємо за потрібне ввести в науковий обіг термін *генералізована сема* (далі – ГС), під якою розуміємо конструкт рубрикового або підрубрикового словникового тлумачення зі скорочено-узагальненим змістом, що виводиться логічним шляхом із вихідної семеми й застосовується в моделюванні горизонтальної ланки матриці. Так, у ході компонентного аналізу першої семеми аксіономена *воля*₁₆ (1. Одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки || Прагнення досягти своєї мети; рішучість) установлено наявність ГС1 «психіка, психічний склад» і ГС2 «влада, керівництво», які узагальнюють зміст двох частин рубрики 1: *одна з функцій людської психіки... <...> у владі над собою, керуванні своїми діями <...>*. Підрубрика «прагнення досягти своєї мети» може бути зведена до ГС3 «прагнення до мети», а подальша позначка «*рішучість*» переходить без змін у однойменну ГС4.

¹ Аксіономен (від грецького *ἀξία* – «цінність» і латинського – *попел* – «ім'я, назва») є робочим терміном, упровадженим у науковий обіг автором для позначення філософсько-світоглядних, наукових, громадсько-політичних, соціальних, моральних, релігійних, правових і естетичних цінностей.

Таблиця 1

Фрагмент матриці семантичних співвідношень українських аксіономенів

Аксіономен	Генералізована сема	у виразах	властивість/якість за значенням...	у науці	люди(на), особи(-а)	ставлення	абстрактний іменник до ...	стан	те (ті), що (чим)...	психіка, психічний склад	позитивна риса, якість	у релігійних уявленнях	вигук	стосунки, відносини	почуття прихильності доброзичливості	спокій	влада, керівництво	згода, несуперечливість	загальновизнане значення	зовнішній вияв поваги	вид, галузь, сфера діяльності
життя ₁₈ ²		+		+				+	+												
порядок ₁₇		+		+				+													
воля ₁₆		+		+						+							+	+			
природа ₁₅		+		+						+											
честь ₁₄		+			+				+		+								+	+	
дух ₁₃		+		+				+		+		+									
право ₁₃		+		+													+				
час ₁₃		+		+																	
розум ₁₃		+			+			+		+											
слава ₁₃		+			+								+						+		
мова ₁₂		+		+																	
щастя ₁₂		+			+			+	+				+								
мир ₁₂		+			+											+		+			
любов ₁₂					+	+								+	+						
культура ₁₁		+		+					+												+
закон ₁₁		+															+				
добро ₁₀		+		+														+			
доля ₁₀		+						+					+								
свобода ₁₀				+																	

Представлені вище ГС «психіка, психічний склад», «влада, керівництво», «прагнення до мети», «рішучість» визначаються в дослідженні як багатофункціональні, оскільки з'являються в структурі лексичних значень інших аксіономенів, розміщених по спадній вертикальній осі матриці, а саме: ГС «психіка, психічний склад»: *природа*₁₅ (2. Сукупність фізичних і психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці), *дух*₁₃ (1. Психічні здібності), *розум*₁₃ (|| Нормальний стан мислення, психіки людини), *душа*₉ (1. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями), *свідомість*₈

² Тут і далі цифрою позначена загальна кількість лексичних значень аксіономена.

(|| Психологія <...> людей), *ментальність*₂ (2. Психіка, психічний склад), ГС «влада, керівництво»: *право*₁₃ (|| на кого/що, над ким – чим і без додатка. Мати у своїй владі), *закон*₁₁ (|| ... утілення найвищої влади в суспільстві), *державна*₆ (3. Влада, керівництво), *демократія*₂ (1. <...> верховна влада належить народові), ГС «прагнення до мети»: *мрія*₉ (|| бажання, прагнення), *цілеспрямованість*₁ (прагнення до певної мети, підпорядкованість їй дій, думок тощо), ГС «рішучість»: *повага*₇ (3. діалектне слово. Рішучість), *мужність*₆ (1. Риса характеру людини, у якій поєднуються хоробрість, рішучість, витримка тощо), *сміливість*₃ (2. Смілива поведінка, рішучість у вчинках).

У лексичних значеннях аксіономенів виокремлюються також і однофункціональні ГС, що виступають у якості семантичного елемента семени окремого слова і не здатні об'єднувати аксіономени для утворення між ними семантичних спорідненостей за цим показником. Із загальної кількості однофункціональних ГС можна навести такі приклади: «події минулого» (*історія*₈: 3. Сукупність фактів і подій, які належать до минулого), «оповідання, розповідь» (*історія*₈: 6. Оповідання, розповідь про кого-, що-небудь), «пригода, випадок, факт» (*історія*₈: 7. Подія, пригода, випадок і т. ін. || Події, факти тощо, пов'язані з ким-, чим-небудь), «літочислення» (стиль7: II -ю. Спосіб літочислення), «паличка для писання» (*стиль*₇: III -я. У давнину та середні віки – паличка для писання на дерев'яних табличках, укритих воском).

Семантична ознака (далі – СО) у нашому дослідженні виступає спільною властивістю сукупності полі- або моносемантичних аксіономенів у межах конкретно визначеної групи слів на позначення цінностей української етнолінгвокультури. Якщо в лексичних значеннях різних мовних одиниць спостерігається смислова тотожність окремих тлумачних частин словникових дефініцій, то їхнє об'єднання за принципом семантичної схожості інтерпретуючих елементів для найменування єдиної СО буде доцільним. Наприклад, на підставі об'єднання компонентів «існування всього живого» (*життя*₁₈) і «буття, матерія» (*природа*₁₅) сформована спільна для двох аксіономенів СО «буття, існування», оскільки «існування» це і є «буття: наявність кого-, чого-небудь у дійсності».

Хоча СО та ГС у нашому дослідженні збігаються за змістом, різниця між ними полягає в тому, що СО кваліфікуються як категоріальні характеристики співвідношень двох і більше аксіономенів, що складають конкретну групу, наприклад, десятизначних, одинадцятизначних і т. д. слів, інтерпретуючи їхні семантичні властивості, а ГС, виступаючи дискретними семантичними елементами семем, функціонують у якості формалізованих указівок на наявність семантично похідних компонентів (ураховуючи відмінки лексичних значень на рівні ремарок і позначок) у структурі лексичного значення одного або кількох різногрупних аксіономенів. Відображення СО в матриці здійснюється за допомогою ГС, в якій у сукупності зі всіма відібраними для дослідження словами на позначення цінностей вони слугують її інструментарієм. Строге матричне упорядкування ГС і аксіономенної лексики сприяє виявленню семного складу всіх лексико-семантичних угруповань відповідно до їхнього ступеню полісемії.

За своїми структурними типами виділяються одно- і багатокомпонентні ГС. Однокомпонентними ГС виступають:

а) самостійні субстантиви («ставлення», «стан», «вигук», «спокій», «правильність», «рішучість», «напрямок», «розвиток», «бадьорість», «світ», «визнання», «гідність», «інтерес(и)», «міра», «закономірність», «упевненість», «увага», «привілля», «рослина(-ни)», «розсудливість», «дозвілля», «життєрадісність», «освіченість», «правдивість», «довіра», «навчання», «самоповага», «самостійність», «країна», «чуливість», «красуня», «братство», «людинолюбство», «турбота», «самопожертва», «працелюбність», «біографія», «чистота», «міцність», «дихання», «повітря», «запах», «аромат», «законодавство», «тривалість», «епоха», «інстинкт», «доцільність», «мовлення», «земля», «кохання», «інтимність», «пристрасть», «культивування», «мікроорганізми», «благо», «майно», «майбутнє», «легкість», «порядок», «заглибина», «враження», «фантазія», «площа», «притомність», «знайомство», «раювання», «почин», «заповзятливість», «жанр», «літочислення», «узагальнення», «досвід», «стриманість», «відлюдництво», «зможність», «зрілість», «міцність», «символ», «слава», «співзвуччя», «милозвучність», «сумління», «постать», «перемога», «спадщина», «вітчизна», «поблажливість», «самопочуття», «рівноправність», «сподівання», «привітність», «ласка», «витонченість», «юстиція», «судочинство», «святиня», «відомість», «частування», «помилування», «страждання», «життєздатність», «обов'язок», «законність», «відданість»;

б) прийменниково-іменникові узгодження («у виразах», «у науці», «у множині», «у програмуванні», «на честь»).

Із погляду комбінаторної спроможності багатокомпонентні ГС поділяються на такі різновиди:

а) сукупності перерахованих номінативних елементів, між якими встановлюється причинно-наслідковий зв'язок («люди(-на), особи(-а)», «стосунки, відносини», «добро, щастя», «згода, неперечливість», «дійсність, реальність», «влада, керівництво», «підстава, можливість», «перевага, привілей», «свобода, незалежність», «розташування, розміщення», «поінформованість, обізнаність», «старанність, сумлінність», «репутація, авторитет», «думка(-и), відчуття», «мислення, усвідомлення», «упорядкованість, лад», «добробут, достаток», «чутка, звістка», «поговор, пересуди», «безчестя, ганьба», «настанови, поради», «підтримка, схвалення», «хоробрість, відвага», «солідність, серйозність», «уміливість, вправність», «проміжок, відрізок», «витримка, холоднокровність», «погодженість, гармонія», «буття, існування», «рух, дія», «послідовність, черговість», «звичай, обряд», «угода, договір», «побожність, набожність», «твір (твори), витвір», «злагодженість, організованість», «доля, талан», «невинність, цнотливість», «бажання, хотіння», «норов, удача, характер», «положення, твердження, судження», «масток, помістя, володіння», «наказ, вимога,

розпорядження», «суть, сутність, зміст», «краса, художність, вродливість», «положення, твердження, судження», «розмова, бесіда», «група, народ», «труд, робота, служба», «простота, невимушеність», «натхнення, енергія», «загадка, спогад», «привид, примара», «міркування, умовиводи», «оповідання, розповідь», «пригода, випадок, факт», «письменність, грамотність», «хист, обдаровання», «титул, чин, звання», «оздоба, прикраса», «умілець, володар», «поліпшення, удосконалення»;

б) словосполучення з асиндетично-препозиційною атрибутивністю («правове становище», «глибока приязнь», «матеріальна вигода», «достовірні відомості», «гарні манери», «навколишнє середовище», «класицистична єдність», «моральний ідеал, справедливість», «позитивна риса, якість», «творча знахідка, досягнення», «добрі вчинки, наслідки, результати», «безкорисливе піклування, нагляд», «усе пережите, зроблене», «спільна відповідальність», «загально визнане значення», «жива істота», «бойовий поклик, ура», «героїчні подвиги», «щось дороге, необхідне, важливе», «чинні закони, правила», «справедливий суд», «сприятливий, потрібний момент», «психіка, психічний склад», «переносне, іронічне значення», «державний, суспільний устрій», «моральні принципи, переконання», «творча знахідка, досягнення», «висока якість, довершеність», «приваблива зовнішність», «православна віра, православ'я», «природжені властивості, нахили», «добре ім'я», «інтелект, розумові здібності», «перебіг подій, збіг обставин», «знакова система», «чії-небудь слова, вислови», «звук розмови», «публічний виступ, промова», «мирна праця», «світське, мирське життя», «внутрішній, духовний потяг», «матеріальні, духовні цінності», «релігійні догми», «центральна фігура», «запам'ятовуючий пристрій», «тривимірна протяжність», «великий обшар, просторін», «грошовий штраф», «гарні краєвиди», «велика насолода», «провідна роль», «навчально-виховні заходи», «музичний інструмент», «кожний індивід», «повчальний висновок», «швидке реагування», «духовне збагачення», «тонкий розрахунок, хитрування», «теплі, ніжні почуття», «гостинне приймання», «пристойна поведінка», «громадська вага», «громадянські права, обов'язки», «колективна співпраця»;

в) словосполучення з асиндетично-постпозиційною атрибутивністю («форма матерії», «норми поведінки», «почуття поваги», «почуття задоволення», «ступінь досконалості», «діяльність людини», «режим життя», «сукупність поглядів», «сукупність явищ», «вияв жалості», «почуття прихильності, доброзичливості», «утілення чесності, порядності», «відсутність обмежень, перешкод», «дозвіл, зняття заборони», «період часу, вік, літа», «система закладів, установ», «рівень пізнання», «сукупність знань», «шикування війська, підрозділів», «ознака гарного, прекрасного», «сприйняття, розуміння навколишнього», «дотримання вимог дисципліни», «додержання принципів релігії», «поведінка тварин, птахів, комах», «вид, галузь, сфера діяльності», «спосіб виконання, метод здійснення», «захист, охорона інтересів», «здатність говорити, висловлюватися», «засіб спілкування», «відсутність ворожнечі, боротьби», «рівень розвитку суспільства», «що-небудь неминуче, незаперечне», «умови життя», «функціонування машин, механізмів», «запас інформації», «щось нереальне, нездійсненне», «події минулого», «що-небудь складне, трудне», «почуття жалю», «апарат влади», «здатність творити, бути творцем», «місце зародження, походження», «єдність територій», «товариш молодого», «дари природи», «риса, властиві святотому», «почуття подяки», «готовність віддячити», «будова організму», «оволодіння основами, глибинами професії», «зберігання значення параметрів»;

г) словосполучення, що поєднують асиндетично препозиційну та постпозиційну атрибутивність («зовнішній вияв поваги», «прояв фізичних, духовних сил», «фізичні особливості людини», «манера словесного викладу», «володіння своїми почуттями», «особисте життя вдома», «зовнішній вияв задоволення», «основне положення науки», «трудова процес фахівця», «матеріалізований результат роботи», «тип елементної бази», «висування нових ідей», «художнє відображення дійсності», «основний закон держави»;

г) словосполучення із синдетичною атрибутивністю («властивість/якість за значенням відповідного прикметника», «абстрактний іменник до відповідного прикметника», «те (ті), що (чим)...», «зміна(-ни) в дійсності», «віра в Бога», «усе живе, що оточує», «прагнення до мети», «перебування не в неволі», «звільнення від кріпацтва», «надмірно висока думка про себе», «зневага до інших», «паличка для писання», «відмова від життєвих благ», «частина теорії музики», «належність до дворянського роду», «гарантія від посягань», «любов до Батьківщини, народу», «у релігійних уявленнях»).

Отже, провівши компонентний аналіз змісту семем українських аксіономенів, відмітимо, що їхніми узагальненими семантичними складовими частинами є ГС. За своєю функціональністю розрізняються однофункціональні та багатофункціональні ГС. Матриця як фрагмент лексичної системи української мови дозволила виявити взаємовідношення між аксіономенами завдяки формам лаконічної репрезентації одно- і багатокомпонентних ГС.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі ми вбачаємо в зіставно-типологічному аналізі мовної об'єктивації аксіологічних категорій духовної культури українського, англійського та французького народів.

Література:

1. Апресян Ю. Избранные труды: в 2-х т. / Ю. Апресян. – М.: Школа «Языки русской культуры», Восточная литература, 1995. – Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – 472 с.; Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.
2. Мельчук И. Курс общей морфологии: В 4 т. – Т. 1 / И. Мельчук.; пер. с франц. – Москва – Вена: «Языки русской культуры», Венский славистический альманах, 1997. – 416 с.
3. Пешак М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики / М. Пешак. НАН України, Укр. мовно-інф. фонд. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 199 с.

4. Стернин И. Лексическое значение слова в речи. / И. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежск. гос. ун-та, 1985. – 221 с.
5. Сорока Т. Матричне представлення аксіономенів із середнім ступенем полісемії (на матеріалі сучасної української мови) / Т. Сорока // Мова і культура : (Наук. журнал). – К. : ВД Дм. Бураго. – 2013. – Вип. 16. – Т. III (165). – С. 167–175.
6. Сорока Т. Особливості системного співвідношення українських та англійських аксіономенів / Т. Сорока // Сучасні дослідження з іноземної філології : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Фабіан. – Ужгород : ПП «Антдор-Шарк», 2016. – Вип. 14. – С. 197–207.
7. Cruse D. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics / D. Cruse. – Oxford; New York; Athens: Oxford University Press, 2000. – 424 p.
8. Словник української мови : у 11-ти т. / [І. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 1. – 1970. – 799 с. – Т. 2. – 1971. – 550 с. – Т. 3. – 1972. – 744 с. – Т. 4. – 1973. – 840 с. – Т. 5. – 1974. – 840 с. – Т. 6. – 1975. – 832 с. – Т. 7. – 1976. – 723 с. – Т. 8. – 1977. – 927 с. – Т. 9. – 1978. – 916 с. – Т. 10. – 1979. – 658 с. – Т. 11. – 1980. – 699 с.

Анотація

Т. СОРОКА. ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДНИКІВ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ АКСІОНОМЕНІВ

У статті досліджуються складові частини семантичної структури українських аксіономенів. Основна увага зосереджена на розкритті сутності генералізованих сем за типами їхньої функціональності та структури.

Ключові слова: матриця, аксіономен, генералізована сема, семантична ознака.

Анотация

Т. СОРОКА. ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОМПОНЕНТОВ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ УКРАИНСКИХ АКСИОНОМЕНОВ

В статье исследуются компоненты семантической структуры украинских аксиоменов. Особое внимание уделено раскрытию сущности генерализованных сем по типам их функциональности и структуры.

Ключевые слова: матрица, аксиономен, генерализованная сема, семантический признак.

Summary

T. SOROKA. TERMINOLOGICAL DEFINING COMPONENTS OF UKRAINIAN AXIOMENS LEXICAL MEANINGS

The purpose of the article is to investigate semantic components in the structure of the Ukrainian axionomens. Special attention is paid to terminological defining of functional and structural types of generalized semes.

Key words: matrix, axionomen, generalized seme, semantic indication.